ڕۆشنگەری

ری پۆتەر
لە فارسییەوە: ڕێبین هەردی

١- چەمکی سەرەتایی ڕۆشنگەری:

فەیلەسوفی ئەڵمانی ئیمانۆئیل کانت، کەمێک زیاتر لە دوو سەدساڵ پێشتر وتارێکی نوسی بەناوی (ڕۆشنگەری چیە). بە بڕوای کانت ڕۆشنگەری بریتیە لە قۆناغی کامڵبوونی کۆتایی مرۆڤ، ڕزگاربوونی هوشیاری لە کۆتوبەندی جەهل و گومڕاهی. کانت بڕوای وابوو ڕەوتی ئازادی فیکری مرۆڤایەتی، لەسەردەمی هاوچەرخی خۆیدا ڕویداوە. هێزی بزوێنەری ئەم جوڵە ڕوو لەپێشە، پێشکەوتنی زانینی مرۆڤ، ناسینی سروشت و بەهەمان شێوەش بەدەستهێنانی ناسینە لەبارەی خۆیەوە. دروشمەکەی کانت بریتی بوو لە ئازایەتی زانینت هەبێت کە ئەم دروشمەی لە هوراتێۆسی شاعیری ڕۆمیەوە وەرگرتبوو.

بەڵام تەنها مێژوونوسانێک کە دیدێکی بەشێوەیەکی گشتی نارەخنەگرانەیان هەیە، دەتوانن بەهەمان دڵنیایی کانتەوە ڕایگەیەنن ئەوەی ئەمڕۆ ئێمە بەسەردەمی ڕۆشنگەری سەدەی هەژدەی ناودەبەین، واتە هەموو ئەو باوەڕ و پێشنیارە «پێشکەوتوو» و «لیبرالانە»بەهۆی ڕۆشنبیران و بانگەشەکارانی ئەو سەردەمەوە بەرەو پێشەوە دەبران، بێ چەندو چون هەنگاوێکی بڕاوە بووە لە ڕەوتی پێشکەوتنی مرۆڤدا. مێژونوسان بە گومانەوە تەماشای ئەو قسانە دەکەن کە بیریارانی پێشوو لەبارەی سەردەمی خۆیانەوە گوتویانە. لە هەموو قۆناغێکدا ریوایەت و ئەفسانەگەلێک لەبارەی «ڕوبەڕوبونەوەی بەرەی باش بیرکەرەوانو خراپ بیرکەرەوان»، و سەرکەوتنی «پاڵەوانانی» ئایندەبین، بەسەر ستەمکاران و بیروشکە کۆنەپەرستەکاندا بۆ

هەمواركردنی رێگەیەكی ئایندەی باشتر بۆ مرۆڤ هەیە. ئەو تیشكانەی زەمەن دەیخاتە سەر ئەم وێنانە، لایەنگیری و پێشداوەریان ئاشكرادەكات. لەبنەڕەتدا خودی ئەو وێنایەی كە رۆشنبیرانی سەردەمی رۆشنگەری دەیانتوانی بەرنامەیەكی كامڵ و تیروتەسەل بۆ پێشكەوتنی مرۆڤ بدۆزنەوە، وێنایەكی هەڵەیە. راستیەكەی ئەوەیە رۆشنگەری خۆی هەندێک مەسەلەی تازەی بەدوای خۆیدا هێنا كە دەبوو بەهۆی مێژوونوسانەوە شیبكرێتەوە و لێی وردبێتەوە. بزوتنەوەی رۆشنگەری بۆ ماوەیەكی دورودرێژ لەژێر فشاری جۆراوجۆردا بوو. «سەردەمی عەقڵ» (زاراوەیەكی فرەمانایە كە زۆرجار بە بیركردنەوەكانی سەدەی هەژدەهەم دەگوترێت) لە قۆناغی رومانسیزم و مەلیكە ڤیكتۆریادا وەک سەردەمی بیریارانی ساوێلكە و میكانیكی كە بڕوایەكی نەگۆڕیان بە عەقڵی ئەبستراكت هەبوو، رەخنەكرا. بەپێی بڕوای زوربەی بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری، عەقڵ بەتەنیایی دەتوانێت ئەگەری ناسینی مرۆڤ، كۆمەڵگا، سروشت و بوون بۆ مرۆڤ بڕەخسێنێت، و ئامرازی رەخنەی هەلومەرجی هەنوكەیی (STATUS QUE) سیاسەت و مەزهەبی بۆ دەستەبەر دەكات.

عەقڵ بەر لەهەر شتێک پایە تیوریەكانی ئایندەی یۆتۆپی ئامادە كرد. لەبەرامبەر ئەمەدا رۆمانسیەكان ئەوەیان دەردەبڕی كە بوونی جیهان زۆر هەمەڕەنگترە لەوەی كە فەیلەسوفانی خەیاڵپەروەر و بیرۆكراتی سەردەمی رۆشنگەری وێنایان دەكرد: خەون، هەستەكان، هێزی ئۆرگانی مێژوو و نەریت، و راز و نهێنیەكانی رۆحیش بەشێكن لە هەرێمەكانی تری ئەم بوونە. بەپێی باوەڕی رۆمانسیەكان، تێزەكانی سەردەمی رۆشنگەری هەندێكجار ساوێلكانە و هەندێكجاریش وروژێنەرن، بەڵام هەمیشە لەرووی ناوەڕۆكەوە بەتاڵن، و مێژوو پیشانیداوە كە بەشێوەیەكی ترسناک مەترسیدارن. زۆرێک لە رەخنەگرانی سەدەی نۆزدە بڕوایان وابوو توندوتیژی دژی مرۆڤ و ئەو تاوانانەی لەسەردەمی شۆڕشی فەڕەنسی و پاش ئەودا رویاندا، رەگیان لە هیومانیزمی نمایشی سەردەمی رۆشنگەریدا هەبوو. ئەمڕۆش رەخنەگرانێک كە لەگەڵ بیركردنەوەكانی رۆشنگەریدا نین، ئاماژە بۆ چەندان خاڵی هاوشێوەی ئەمە دەكەن.

لێرەوە «سەردەمی عەقڵ» لەسەدەی نۆزدەهەمدا لایەنگرانێكی كەمی هەبوو. رۆمانسیەكان بە بێ رۆحیان دەزانی، كۆنزەرڤاتیڤەكان بە زیاد لە پێویست رادیكالیان دەزانی، لەكاتێكدا رادیكالەكان بەداخەوە رایاندەگەیاند كە پێشڕەوان و بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری وەک ڤۆڵتێر، لە بنەڕەتدا پێشەنگی دنیاپەرستی «WORLDLY ELITISTS» بوون كە حەزیان بە دانیشتنە ئاهەنگیەكان زیاتر لە چالاكیە شۆڕشگێرەكان دەكرد. ئێمەش لەسەدەی ئێستادا كاتێک تازە لە بەهای تەنزی هوشیارانەی بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری دەگەین، كە ئاڵۆزیەكانی پەیوەندی نێوان ئایدۆلۆژیا و پراكتیكمان دەرک كردبێت.

هەنوكە هەموو مێژوونوسان لەسەر ئەوە كۆكن كە ناونانی بەرچەسپی »سەردەمی رۆشنگەری» بۆ سەدەی هەژدە- بەتەواوی گۆمڕاكەرانەیە. زۆرێک لە بیریارانی بەرجەستەی سەردەمی رۆشنگەری، فەیلەسوفانی عەقڵباوەڕ و سیستەمسازی سەدەی حەڤدەهەم، بەتایبەتی لایب نیتز و دیكارتیان (تیورەكانی دیكارت لەبارەی «ئایدیا روون و دیاریكراوەكان» كە بۆ عەقڵ بەدیهین) رەخنە دەكرد. رۆشنبیرانی سەدەی هەژدە ئەمانەیان بەهەمان ئەو توندیە رەت دەكردەوە كە سەفسەتەبازی لەفزی ئیلهایاتی سكۆلاستیک و عەقڵباوەڕیان بە بێ بایەخ دەزانی، كە یەكەمجار بەهۆی تۆماس ئەكیونۆسەوە داڕێژرا، و پاشان بەهۆی بیریارانی دژ بە ریفۆرمی دینیەوە وردكرایەوە. بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری لەژێر تیشكی سەركەوتنی زانستی نیوتنیدا، بڕوایان وابوو ئەزمون و تاقیكردنەوە، نەک عەقڵی پێشینەیی، رێخۆشكەری زانینی راستەقینەیە. بەبڕوای ئەم بیریارانە مرۆڤ بەهەمان ئەندازە كە ئاژەڵێكی

بیرکەرەوەیە، ئاژەڵێکی هەستیاریشە. بێگومان «گۆیا» هەقی بوو بڵێت: «سەرخەوشکاندنەکانی عەقڵ، دێو دروستدەکات». بەڵام ئەگەر عەقڵ لە ئەزمون و هەست دورکەوێتەوە، بەهەمان ئەندازە بە هەڵە و نالۆژیکی کۆتایی دێت. وەک چۆن ڤۆڵتێر لە رۆمانی فەلسەفی کاندید «CANDIED»دا بە ناسکی دەریدەخات، باوەڕی میتافیزکی لایب نیتزی چاوانی دکتۆر پانگلۆسی، بەشێوەیەک کوێر کردووە کە «لەباشترین ئەم جیهانە مومکینەدا کە هەر شتێک دەستی بە باشترین شکڵی خۆی دەگات»، بە تەواوی لەو ستەم و رەنجە بێ ئاگایە کە لەبن گوێیدا کە باشترین گوێی مومکینە روودەدات.

وەک گی سەلماندوێتی نوێنەرانی بەرجەستەی سەردەمی رۆشنگەری، نە ئەو عەقڵباوەڕانە بوون کە بڕوایان بە عەقڵ وەک سەرچاوەی هەمەکی زانین بێت و نە ئەو دژ بە عەقڵباوەڕییەی کە هێزی دیاریکردنی خۆی بۆ هەست، باوەڕی شهودی یا بایەخی یاسایی کورتبکاتەوە. ئەوان هەموو جۆرە پەڕگیریەکی ساوێلکانە و کورتکەرەوەیان رەخنە دەکرد، چونکە بەر لەهەر شتێک رەخنەگر بوون و ئامانجیشیان ئەوەبوو سود لە عەقڵ وەک ئامرازێک بۆ ناسینی سروشتی مرۆڤ و شیکردنەوەی وەک بونەوەرێکی کۆمەڵایەتی و ناسینی ئەو دەوروبەرە سروشتیەی لەناویدا دەژی وەربگرن، یان بە بڕوای ئەوان دەبێت جیهانێکی باشتر بەپێی ئەم زانینە بینابکرێت.

بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری خۆیان بە فەیلەسوف ناودەنا، ئێمەش ئەم وشەیە (بەو مانایەی لە زمانی فەرەنسیدا هەیەتی، چونکە هاوتایەکی وردی لە زمانی ئینگلیزیدا نیە)، وەک ناوێکی هەمەکی بۆ گروپێک لەم کتێبەدا بەکاردێنین و هەندێکجاریش «رۆشنگەر»مان بەکارهێناوە. بەڵام ئەم فەیلەسوفانە باوانی مامۆستا بیروشکەکانی فەلسەفە لە سەردەمی ئێستادا نین کە لە بورجی عاجی ئەکادیمی خۆیاندا دانیشتوون و سەرقاڵی جیاوازیە ناسکەکانی وشەکانی زمانن. لەراستیدا بیریارانی رۆشنگەری پیاوانی کار بوون: رۆژنامە نوس، وروژێنەر و ئەکتیڤیستی سیاسی. ئامانجی ئەوان تەنها تێگەیشتن نەبوو لە جیهان، بەڵکو گۆڕینیشی بوو. بەمشێوەیە دیدرۆ و دالامبێر فەیلەسوفیان لە ئەنسکلۆپیدیادا وەک کەسێک پێناسەدەکرد کە «پێشداوەریەکان، نەریت، تێڕوانینە باوەکان، دەسەڵاتی باڵادەست و بەیەک وشە هەموو ئەو شتانەی کۆتوبەندێک بۆ بیرکردنەوە پێکدەهێنن، دەخاتە ژێر پێوە. فەیلەسوف کەسێکە جورئەت دەکات بەشێوەیەکی سەربەخۆ بیربکاتەوە». ڤۆڵتێر لە دەیەی ١٧٦٠دا پێشەوای خەبات دژی نادادپەروەریە یاساییەکان بوو، تۆرگۆی فەیلەسوف و ئابوریزانی بەرجەستە، ماوەیەکی کورت بەرپرسیاری کاروباری دارایی لەدەوڵەتی فەرەنسادا لەئەستۆ بوو، بن فرانکلینی بەرجەستەترین بیریاری ئەمەریکایی بەکارهێنانی پراکتیکی زانستی ئەلەکترۆنی بونیادنا، و داهێنەری عەینەکی دولایەنە و سەرەڕای ئەمەش دەورێکی چارەنوسسازی لە دروستبونی کۆماری تازەی ئەمەریکادا بینی.

ناسینی هەمەلایەنەتر بۆ رۆشنبیرانی هاوچەشنی دیدرۆ و کۆندریسە، ئەو وێنە باوە بۆ فەیلەسوفانی رۆشنگەری بێبایەخ دەکات کە وەک سیستەم سازانێکی دۆگما تەماشایان بکەین کە شەیدای پێشکەش کردنی رێگەچارە کلێشەییەکانن، بۆ ململانێ لەگەڵ کێشە کۆمەڵایەتی و ئابوریەکاندا و شێتی «یۆتۆپیا خەیاڵیە پڕو پۆچ و دوور لە واقیعەکان بوون». لەهەموو ئەمانە گرنگتر ئەوەیە کە دەبێت خۆمان لە پێشکەشکردنی سادەکارانەی بیروڕاکانیان بەدوربگرین. ئەوان زۆرجار بۆ نفوزکردن لەناو جەماوەردا ناچاربوون تیورەکانی خۆیان گشتپەسەند بکەن و بۆ سەرنجڕاکێشانی خەڵکی، قسەکانی خۆیان وەک دروشم پێشکەش بکەن. بەڵام لە پشت ئەم دروشمانەوە، کۆمەڵێک بەڵگاندنی وردبینانە هەبوو. ڤۆلتێر لە دەوروبەری دەیەی ١٧٦٠دا خەباتێکی هێرشبەرانەی دژی زیانەکانی مەزهەب دەست پێکرد، کە پاشتر بوو بە دروشمی بەناوبانگی: «ئەم مایەی نەنگیە لەناوبەرن». لەهەمانکاتدا دەبێت خۆمان

لەو هەڵسەنگاندنە پەلەیە رزگاربکەین کە ڤۆڵتێر جەنگی دژی هەموو مەزهەبەکان راگەیاندبێت. ئەزمونی دەوڵەتە پۆلیسیەکان لە سەدەی بیستەمدا، تێگەیشتن لەم بابەتە سادەتر دەکات، کە بۆچی فەیلەسوفانی سەردەمی رۆشنگەری لە هەلومەرجێکی جیاوازدا، بەشێوەی جیاواز قسەیان دەکرد: هەندێکجار مەسەلەکانیان بەبێ پەردە دەهێنایە پێشێ و هەندێکجاریش بۆ تێپەڕاندنی دیواری بەرزی سانسۆر، ناچار بوون قسەکانی خۆیان بەشێوەیەکی ئاڵۆز و ئەفسانەییانە پێشکەشبکەن. هەمیشە نەیاندەتوانی بە ڕاشکاویو بێ پەردە قسە بکەن.

بەمشێوەیە کاتێک دەتوانین دوبارە ماهیەت و گرنگی سەردەمی رۆشنگەری هەڵسەنگێنین، کە خۆمان لە کۆتوبەندی ئەمجۆرە ئەفسانە و پێشداوەریانە رەگ داکوتاوانە، رزگاربکەین. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا کارێکی وا ئاسان نیە. گی لە بەرهەمە درەوشاوە و گەورەکەی خۆیدا کە لە فەزای خۆشبینی دەیەی ١٩٦٠دا نوسی، سەردەمی رۆشنگەری وەک هەمەکیەک وێناکرد: «تەنها یەک بیرکردنەوەی رۆشنگەری بوونی هەبووە»، بەرهەمی کارێکی پێکەوەیی کە زوربەیان یەکتریان دەناسی، یان لانیکەم ئاشنای بەرهەمەکانی یەکدی بوون و نرخیان بۆ دادەنا. ئەوان لە وڵاتە گەورەکانی ئەوروپا یان لە بەشی ئینگلیزی زمانی ئەمەریکای باکورەوە دەهاتن. فەرەنسیەکانی وەک مۆنتسیکۆ، ڤۆڵتێر، دیدرۆ، تۆرگۆ و کۆندریسە، ئینگلیزیەکانی وەک هیوم و گیبون، رۆسۆ لە جنێف و کانت و هردەر لە ئەڵمانیا و بنجامینی ئەمریکیان لەناودا بوو. ئەمانە ناوکی ئەو رەوتانەیان پێکهێنا کە گی ناوی نابوون «خێزانێک» یان «گروپی بچووک» ی فەیلەسوفانی رۆشنگەری. قۆناغی پشکەوتنیان لەدەیەی ١٧٢٠وە تا پەیدابوونی کۆماری تازەی ئەمەریکا لە دەیەی ١٧٨٠دا، کاتی بەرەبەیانی شۆڕشی فەرەنسی بوو. کەسانێکی زۆرتریش هەبوون کە بەرهەمەکانیان کەمتازۆر خاوەن هەمان گرنگی و نفوز بوو: لامتریە، کۆندیاک، هلۆتیۆس، پێشەنگانی زانستی دەروونناسی، جرمی بنتام تاوانناسی ئیتاڵی کە نەیاری سەرسەختی سزای لەسێدارەدان بوو، ئادام سمیس کە ئابوری سیاسی کرد بە سیستەمێکی داڕێژراو. دواجار جفرسۆن و ئادامز و هامیڵتۆن کە دەستوری ئازادیەکان و مافەکانی ئەمەریکایان داڕشت و گەلێک کەسی دیش.

گی بڕوای وایە کە لەناو گروپی ئەم فەیلەسوفانەدا، وەک هەر گروپێکی دی جیاوازی بیروڕا هەبوو، لەگەڵ ئەمەشدا جەختی لەسەر ئەوە دەکرد کە هەمویان لەسەر چەند خاڵێکی سەرەکی تەبابوون. بۆ نمونە هەمویان بەئەرکی خۆیان دەزانی نادادپەروەری و کەموکوڕی رژێمی رابردوو (فەرەنسای پێش شۆڕشی ١٧٨٩) ئاشکرابکەن و رەخنەی بکەن و لەرێگەی زانین، پەروەردە و زانستەوە، مرۆڤ لە زنجیرەکانی نەزانی و گومڕاهی، خورافات، دۆگمە مەزهەبیەکان و چەنگاڵی بێ بەزەیی رۆحانیەت رزگاربکەن. هەمویان دەیانویست هیوای ئایندەیەکی باشتر لەدڵی خەڵکیدا بوروژێنن. گی بە دروستی ناوی نابوون «دوبارە بەرهەمهێنەرانی شەهامەت» و هەموشیان بۆ دەوڵەمەندکردنی ئاستی ژیان، یاسای دادپەروەرانەتر، حکومەتی میانڕەوتر، ئاسانگیری و لێکبوردنی مەزهەبی، ئازادی فکری، بەڕێوەبردنی پسپۆڕانەی کاروباری دەوڵەت و دواجار بەهەمان ئەندازە بۆ دەوڵەمەندبوونی خودهوشیاری تاکەکان، تێدەکۆشان. لێرە بەدواوە بەهۆی ئەو وێنە گشتی و هەمەکیەوە کە گی بۆ بیریارانی ئەم «حیزبی مرۆڤایەتیە» پێشکەشی دەکات، چیدی ناکرێت فەیلەسوفانی سەردەمی رۆشنگەری بە گروپێک رۆشنبیری خۆ دەرخەری ناگرنگ پیشانبدرێت.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا نابێت وابزانرێت لێکۆڵینەوەکەی گی وەڵامی سەرجەم پرسیارەکانی تایبەت بە سەردەمی رۆشنگەری دابێتەوە. بۆ رونکردنەوەی ئەم مەسەلانە دەبێت لێکۆڵینەوەکەی گی وەک

خاڵی دەستپێکردنێک دابنێن، نەک وەک خاڵی کۆتایی. کێشەکانی تەفسیری تیورەکانی فەیلەسوفانی رۆشنگەری، بە تاوتوێکردنێکی زیاتری ئەرشیفی بەڵگەکانی ئەم سەردەمە یان بە سەیرکردنیان لە روانگەو دیدێکی تازەوە ئاشکرا دەبێت. کێشەگەلێک کە یەک رێگەچارەسەریان بۆ نادۆزرێنەوە کە هەموو لێکۆڵەرەوان لەسەری کۆک بن. یەکێک لەم کێشانە مەسەلەی پەیوەندی نێوان بیریارانی ئەم سەردەمە و جەماوەرە. ئەوەی کە گی زۆرترین بەشی لێکۆڵینەوەکەی بۆ «پیاوانی گەورەی» سەردەمی رۆشنگەری تەرخانکردووە، بۆتە هۆی بەهێزبوونی ناوبانگ-لە دیدی هەندێکەوە «بەدناوی»- سەرتاپاگیری کەسانی وەک ڤۆڵتێر و رۆسۆ (کۆنخوازەکان هەمیشە ئەم فەیلەسوفانە مەحکومدەکەن، وەک ئەوەی ئەوان تەنها بەهێزی خۆیان شۆڕشی فەڕەنسیان بردبێتە پێشەوە). هەڵوێست وەرگرتنی گی ئەو ئەگەرەی بۆ دەرەخسێنێت کە بچێتە ناو دەروونی بوونی ئەم بیریارانەوە و دەریبخات کە ئەوان مرۆڤگەلێکی ئاڵۆز بوون- نەک ناوێک لەسەر بەرگی کتێبێک- کە بیروڕاکانی خۆیان لە مەحەکی ئەزموندابوو، لەکاتی پێویستیشدا ئەم بیروڕایانەیان دەگۆڕی.

لەهەمانکاتدا لە لێکۆڵینەوە زانستیەکانی ئەم دواییانەدا، زەمینەو ژێرخانی چاندنی بیرەکانی رۆشنگەری، زیاتر لە کەسایەتیەکانی ئەم سەردەمە جێی تێبینیکردن بووە. چ جۆرە چالاکیە فکریەکان و چ جۆرە ریزبەندیەکی نێوان نوسەران و خوێنەران ئەگەری درەوشانەوەی بیریارانێکی وا مەزنیان رەخساند؟ چ هەلومەرجێک یارمەتی دان بۆئەوەی تێزەکانی خۆیان لەناو ژمارەیەکی زۆرتری خەڵکیدا بڵاوبکەنەوە؟چ کەسانێک پاش کۆچی دوایی ئەم فەیلەسوفانە، درێژەیان بە رێگەکانیان دا؟ ئایا دەکرێت باسی شتێکی وەک «رۆشنگەری چینەکانی سەرەوە» و رۆشنگەری چینەکانی خوارەوە» بکرێت؟ ئایا لەپاڵ چیرۆکی دەستەبژێرەکاندا بۆ رۆشنگەری، تێڕوانینێکی گشتپەسەندیش بۆ رۆشنگەری هەبووە؟. هەڵسەنگاندنی ئێمە بۆ رادەی نفوز و کاریگەری فەیلەسوفانی سەردەمی رۆشنگەری، بە ئاشکرا پەیوەندی بەوەوە هەیە کە لەبنەڕەتدا رۆشنگەری بە بزوتنەوەی دەستبژێرەکان بزانین، کە لە لوتکەکەیدا ژمارەیەکی کەمی رۆشنبیرانی بەناوبانگ هەن، یان بە پێچەوانەوە وەک کۆمەڵێک تیورەی جیاواز تەماشایان بکەین کە لە پانتاییەکی بەربڵاودا بڵاوبووبونەوە. چەند رابەرایەتی بزوتنەوەی رۆشنگەری بچوکتر لەبەرچاوبگرین، قبوڵکردنی ئەو خاڵەی کە رۆشنگەری لەسەرەتادا شۆڕشێکی فکری رادیکاڵ بوو کە بەهۆی ئامرازی تازەی فکر و رەخنەوە، کەوتنە ململانێ لەگەڵ نەریتپەرستی شاراوە لەپشت سەردەم و سەدەکانەوە، لۆژیکی تر دێتە بەرچاو. لەناو ئەم ئامرازە تازانەی فکر و رەخنەدا دەکرێ ناوی باوەڕهێنان بە یەکێتی بوون(PANTHEISM)، دەئیسم، بێ خودایی (ATHEISM)، کۆماریخوازی، دیموکراسی و ماتریالیزم ببرێت. هاواری گەورەی مردن بۆ بۆرژوازی ڤۆڵتێر، کە پایەکانی کەنیسە و دەوڵەتی هێنایە لەرزین، هەنوکەش بەرگوێ دەکەوێت.

بەڵام تەفسیرێکی دیش بۆ سەردەمی رۆشنگەری هەیە، تەفسیرێک کە سەرنجی خۆی کەمتر بۆ ئەم گروپە بچوکە خەباتگێڕە و زۆرتر بۆ ئەو گروپە روو لەزیادەی پیاوان و ژنانی دانا و قسەزانانە دەچێت کە لە سەرتاسەری ئەوروپادا بڵاوبووبونەوە. کەسانێک کە دانیال رۆشە بە خەڵکی خوێندەوار و خاوەن کلتوریان دەزانێت. ئەمانە بەگشتی کەسانێکی خوێندەوار بوون کە بە تیورە پێشکەوتنخواز و شێوازی ژیانی خۆیانەوە دەنازین، ئاراستەیەک کە خۆی بە ئاشناییەکی کەمتازۆر روکەشیانەی بیروڕاکانی ڤۆڵتێر و هاوبیرانیەوە رازاندبۆوە، بەڵام بەگشتی بەشێک بوو لە شێوازێکی بەڕاستی تازەی ژیان.

بەپێی ئەم تێڕوانینە دەبێت بزوتنەوەی رۆشنگەری بە رەوتێکی گۆڕانکاری بنەڕەتی لەناو رژێمی پێشودا دابنێین، نەک وەک چالاکی گروپێکی تیرۆریستی کە ئامانجیان روخانی رژێم بوو. لەم حاڵەتەدا

ئایا رۆشنگەری بزوتنەوەیەکی پێشڕەوی روشنبیری بوو؟ ئایا دەبێت وەک وشەیەکی نوێ کە لە ناوەندە رۆشنبیریەکانی سەدەی هەژدەدا باوی هەبوو، لەبەرچاو بگرین؟ بەهەر شێوەیەک بێت ئایا رۆشنگەری بەڕاستی بووە هۆی گۆڕانی ئەو کۆمەڵگایەی کە رەخنەی دەکرد یان نا؟ یان ئەوەی کە خودی رۆشنگەری بەهۆی کۆمەڵگاوە گۆڕانی بەسەردا هات و راکێشرا بۆی؟.

زۆرێک لە مەسەلەکانی تری تەفسیرکردنی رۆشنگەری پەیوەندیان بەوەوە هەیە کە وەک «ئاراستەیەکی خەبات» (MILITANT TENDENCY) تەماشای بکەین کە چالاکی دژی هەلومەرجێکی ناحەزانە دەکات (بەزمانێکی تەنزئامێز وەک هەمان چالاکی گروپە مەسیحیەکانی سەرەتا کە گیبۆن وەسفی کردوون)، یان بە ئایدۆلۆژیەک یان «زهنیەتێکی» (MENTALITY) سەرتاپاگیری بزانین؟ سەرەتا دەبێت ئەم مەسەلەیە بهێنینە پێشێ کە رۆشنگەری دەیتوانی چ کاریگەریەکی فعلی لە دروستکردنی گۆڕانکاریدا هەبێت. وەک گی بەدروستی جەختیکردووە، فەیلەسوفانی رۆشنگەری بە سوکایەتیەوە تەماشای ئەو خەیاڵانەیان دەکرد کە لە ئاسمانەکاندا دێن و دەچن. ئەوان پەیڕەوی شێوازێک بوون کە مارکسیەکان دواتر ناویان نا پراکسیس(PRAXSIS). کاتێک دیدرۆ لەسەر داخوازی کاترینی گەورە سەردانی روسیای کرد، بە دورودرێژی بۆ شاژنی رونکردەوە کە روسیا بەر لەهەر شتێکی تر پێویستی بە مامۆستای کار و پیشەساز هەیە . ڤۆڵتێر چیرۆکی ئەخلاقی و فەلسەفی کاندیدی (١٧٥٩) بەم رستەیەی پاڵەوانەکەی کۆتایی پێدێنێ کە «دەبێت کێڵگەکانی خۆمان بروێنین-بەدەربڕینێکی دی- هەوڵبدەین کارەکان ئەنجام بدرێن».

بەڵام گەر فەیلەسوفانی رۆشنگەری (وەک گی دەڵێت) گروپێکی بچووک بوون کە سەرمایە و ناوبانگی خۆیان وەک نوسەر بەدەستهێنابوو، نەک وەک دەوڵەتکار و سیاسەتمەدار، ئەوا لەم حاڵەتەدا ئایا دەکرێت چاوەڕێی ئەوە بکرێت ئەوان دەبێت وەک ناپۆلیۆن لە شانۆیی مێژوودا ئامادەبن و بە بەکارهێنانی دەسەڵات ئاراستەی رەوتی ژیانی مرۆڤ بگۆڕن؟ ئەم خاڵە جێی تێبینیە کە ئیدوارد گیبۆن چەندان ساڵی دورودرێژ ئەندامی ئەنجومەنی گشتی بوو، بەڵام بۆ یەکجاریش لە پەرلەماندا قسەی نەکرد.

بێگومان بەردەوام زنجیری کاریگەری ئاراستە فکریەکان لەسەر کردار، زنجیرێکی ئاڵۆسکاو و ئاڵۆز بووە. لێرەوە رەنگە ئەو راستیەی کە ڤۆڵتێر هەرگیز پلەیەکی دەوڵەتی نەبووە، گرنگ نەبێت، چونکە دەبێت ئەوەمان لەبیر بێت کە ڤۆڵتێر ساڵانێکی دورودرێژ هاوکاری لەگەڵ «شای ستەمکاری رۆشنگەر» فردریکی دوهەمی شای پرۆسدا هەبوو. گەرچی پێدەچێت پاشا زۆرتر لەوەی تێبینی تێڕوانینەکانی ڤۆلتێر بکات، چاوەڕێی ئەوەی دەکرد ڤۆڵتێری فەیلەسوف بیروڕاکانی ئەو قبوڵبکات. بێگومان فردریکی دوهەم کە بیروڕا نامەزهەبیەکانی خۆی بەئاشکراو بەبێ پەردە ئاشکرا دەکرد، بیروڕای پێشکەوتوخوازانەی هەبوو و دەزگای بەڕێوەبردنی پاشایەتی خۆی مۆدێرن کردەوە. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا پرۆسی سەردەمی فردریکی دوهەم، سەرەڕای روکەشی هیومانیزمی عەقڵانیانەی خودی خۆی، دەوڵەتێکی سەربازی و جەنگخواز بوو کە ماف و ئازادیە سیاسیەکانی هاوڵاتیانی پێشێل دەکرد. لەراستیدا دەوڵەتی پرۆس نەک بەدیهێنانی ئامانجە واقعیەکانی «حیزبی مرۆڤ باوەڕ»(PARTY OF HUMANITY)، بەڵکو لادانێک بوو لێیان.

ئەوەی لێرەدا گرنگە لە سەرو کاریگەری کەسایەتیەکان، یان مەسەلەی نیەت و باوەڕی باش و خراپیانەوە (ئایا فەرمانڕەوایانی ستەمکارە رۆشنگەرەکان سودیان لە فەیلەسوفانی رۆشنگەری سادە ئەندێش وەرنەگرتووە؟)، مەسەلەی گرنگ تاوتوێکردنی ئەم مەسەلەیە کە بیروڕاکانی رۆشنگەری چ

بەکارهێنان و ئامانجێکیان هەبوو.

فەیلەسوفانی رۆشنگەری بڕوایان وابوو عەقڵی رەخنەگرانە توانای رزگاری بەخشینی خۆی دەسەلمێنێت. ئەوان دەیانگوت عەقڵ و زانست، مرۆڤایەتی خۆشبەختر و مرۆڤانەتر دەکات. بەڵام هەندێک لێکۆڵەرەوانی ئەم دواییانە بڕویان وایە رێک پێچەوانەی ئەمە رویداوە. کاتێک فەرمانڕەوایان و دەوڵەتداران پێشوازیان لە سەرکەوتویی «عەقڵ» دەکرد، لەبەرئەوە بوو کە دەسەڵاتی خۆیان زیاد بکەن و بایەخیشیان (AUTHORITY) پتەوتر بکەن، دەرئەنجامی ئەم رەوتەش زۆرجار بەزیانی بێدەرەتان و مرۆڤە لاوازەکانی کۆمەڵگا تەواو بووە، کە توانای قسەی خۆیان بەگوێی دەسەڵاتداران بگەیەنن. هەندێک لە فەیلەسوفانی رۆشنگەری وەک کویزنی و میرابۆ (ئابوریزانانێک کە بە فیزۆکرات (PHYSIOCRAT بەناوبانگ بوون) بڕوایان وابوو بازرگانی ئازاد، خوشگوزەرانی کۆمەڵایەتی زیاددەکات. بەڵام کاتێک پاش هەوراز و نشێوەکانی یاسای بازرگانی ئازادی دانەوێڵە لە فەڕەنسا جێبەجێکرا، بازرگانەکان سودیان لێبینی و جوتیارانیش زیانیان لێکرد. هەندێک لە لێکۆڵەرەوانیش بڕوایان وایە وێرانکردنی پایەکانی مەزهەب کە فەیلەسوفانی رۆشنگەری هانیان دەدا، بەهەمان شێوە بووە هۆی نەهیلزمێکی ئەخلاقی و حکومەتی تیرۆر و توندوتیژی شۆڕشگێڕانە لە فەڕەنسا.

تیۆدۆرۆ ئادرنۆ و ماکس هۆرکهایمەر لە دیالەکتیکی رۆشنگەریدا دەڵێن: ئەوە رێکەوت نیە کە «عەقڵ» و «دیسپۆتیزم» زوربەی جار دەست لەناو دەستی یەک بەرەو پێشەوە چوون، چونکە زانست و عەقڵ راگەیەنەری ئازادی نین، بەڵکو بە قبوڵکردنی جیاوازی «رەها» لەنێوان ڕاست و ناڕاست، هەقیقەت و درۆدا، لەبری قبوڵکردنی هەمەڕەنگی چەندلایەنەی بەهاکان، هانی جۆرێک زهنیەتی رەهاگەرانە دەدەن. میشل فۆکۆ فەیلەسوف و بیریاری فەڕەنسی، لەهەمان ئاراستەدا بەڵگە دێنێتەوە کە بنەماکانی رۆشنگەری دەست لەناو دەستی سیاسەتی ستەمکارانە و لەژێر ئاڵای دەوڵەتی عەقڵگەردا، هاوکاری بەهێزبوونی سیاسەتی کۆمەڵایەتی ستەمکارانە و نامرۆڤانەیان کرد. بۆ نمونە سەرجەم ئەو گروپانەی بە شتێکی نارێکی کۆمەڵایەتی دەزانران — پیرەکان، نەخوشەکان، سواڵکەران و شێتەکان- لە شەقامەکان کۆکرانەوە و وەک کۆمەڵێک زبڵی دژ بە عەقڵ لەیەک خانەدا کۆکرانەوە و لە دەزگای جیاوازدا دیلکران. ئەوەی لێرەدا وەک کرداری «رۆشنگەرانە» دەردەکەوێت، لەڕاستیدا هەنگاوێکی سەرکوتکەرانە بوو. لێرەوە نابێت بێ هیچ رەخنەیەک ستایشی هەوڵی بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری لە هێنانە ئارا و چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتیەکاندا بکەین. بەڵکو دەبێت دەرئەنجامە عەمەلیەکانی سیاسەتەکانیشیان هەڵسەنگێنین. مەحکوم کردن، سواڵکردن و سوکایەتیکردن کە بەرەو روی ئەو کەسە دەبێتەوە کە پێویستی بە یارمەتی خێرخوازانە هەیە، شتێکە و دۆزینەوەی رێگە چارەیەکی کاریگەر بۆ ئەو مەسەلانەی دەبنە هۆی فەقیری شتێکی ترە.

ئەوە بەڵگەنەویستە کە ژان ژاک رۆسۆ بڕوای وابوو زوربەی ئەو شتانەی فەیلەسوفانی تری رۆشنگەری لەژێر ناونیشانی عەقڵباوەڕی، شارستانێتی و پێشکەوتندا نرخی بۆ دادەنێن، لەڕاستیدا تەنها دەبێتە هۆی ئەوەی ئازادی و پاکێتی سروشتی و خوشبەختی مرۆڤ سنوردارتر بێت. رۆسۆ دژی بێباوەڕی ڤۆڵتێر و ماتریالیزمی هولباخ بوو، چونکە هەردوو ئەم شتەی بە کورتکردنەوە دەزانی. لەگەڵ هەمو ئەمانەشدا رۆسۆ بە یەکێک لە سیما درەوشاوە و بەرجەستەکانی رۆشنگەری دەژمێرێت. ئەمەش هەڵسەنگاندنێکی دروستە، چونکە هیچکەس هێندەی ئەو رقی لە رژێمی رابردوو (ANCIENT REGIME) نەبوو. ئایا هەر ئەم نمونەیە دەریناخات کە بەکارهێنانی خودی لەزگەی «رۆشنگەری» بۆ لەشکرێکی لێکنەچوو و جیاوازی ریفۆرمیستە کۆمەڵایەتیەکان، زۆرتر گومڕاکەرە تا رونکەرەوە؟.

ئەم کێشەیە بەشێوەیەکی واقعی هەیە، بەڵام تەنها تایبەت نیە بە ڕۆشنگەری. بۆ ئەمجۆرە لەزگانە، بنەمای هەمەکی بەخشین (GENERALISATION) نامومکین دەبێت. لە هەندێک بارودۆخدا بەکارهێنانی ئەمجۆرە لەزگە ناوەختانە (ANACHRONISTIC) لەکرداردا پێویستە — هاوچەرخانی هەر سەردەمێک لەزگەکانی وەک ریفۆرمخواز، رادیکال، کۆنەپەرست و لەم بابەتانە لەخۆیان نانێن. لەهەمانکاتدا دەبێت ئەوەمان لەبەرچاو بێت کە سیما بەرجەستەکانی ئەوەی بەسەردەمی ڕۆشنگەری ناوی دەبەین، بەهەرشێوەیەک بێت خۆیان بە ڕۆشنگەر و هەڵگرانی هوشیاری و روناکی بۆ کەسانێک دەزانی کە گرفتاری نەزانی بوون.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا لەبارەی بزوتنەوەیەکەوە کە ناوی دەنێن ڕۆشنگەری، کێشەیەکی تایبەت هەیە، ئەم کێشەیەش لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە ڕۆشنگەری بەپێچەوانەی هەندێک ڕەوتی دیاریکراوی مێژووییەوە وەک حیزبە سیاسی یان گروپە مەزهەبیەکان، خاوەن دەستورێکی فەرمی، بەرنامە یان ڕێکخستنێکی حیزبی نەبوو. ڕۆشنگەری خۆشی بە «..ناسی» یا «ئیزم»ێکی دیاریکراوەوە سنوردار نەدەکرد. بۆ نمونە گروپی ناسراو بە «نەیاران» (DISSENTERS) نەیاری کەنیسەی ئینگلتەرا بوون، و «چارتیستەکان» (CHARTISTS)یش پشتگیری بڵاوکراوەی خەڵکیان دەکرد. بەڵام بزوتنەوەی ڕۆشنگەری هیچ بڵاوکراوەیەکی هاوبەشی نەبوو، هیچ پرۆگرامێکیشی بۆ «حیزبی مرۆڤایەتی» دانەڕشتبوو. لێرەوە بیروڕاکانی ڕۆشنگەری بەشێوەیەکی ناچارانە بێ شکڵ (AMORPHOUS) و هەمەجۆر بوون.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا قووڵکردنی ئەم تێگەیشتنە بەو مانایە نیە کە واز لە باسکردنی دیاردەیەک بەناوی ڕۆشنگەریەوە بهێنین، بەڵکو لەڕاستیدا دەبێت هەمەرەنگی و هەمەجۆری ئەم بزوتنەوەیە لەبەرچاو بگرین. وەک پێشتر ئاماژەم بۆ کرد، پتر گی بڕوایوایە «تەنها یەک ڕۆشنگەری» بوونی هەیە، لەکاتێکدا کە «هێنری می» بەشێوەیەکی قانع پێکەر باسی چوار شێوەی جیاوازی ڕۆشنگەری لە ئەمەریکای باکوردا دەکات. ئەگەر شێوەی بیرکردنەوەی «هێنری می» بە خاڵی دەستپێکردنی خۆمان دابنێین، دەتوانین پێویستیەکەی سەرەوە بە فەزیلەت دابنێن و بانگەشەی ئەوە بکەین کە فرەیی بیرکردنەوەکانی ڕۆشنگەری و نەبوونی بیروڕا بەڵگەنەویستەکان تیایدا، یەکێک بووە لە خەسڵەتە بەنرخ و بێوێنەکانی رادیکالیزمی فکری لەسەدەی هەژدەهەمدا. ئەم توانا تایبەتیەی ڕۆشنگەری —یان ڕەنگە لاوازیە چارەنوسسازەی- لەبەرامبەر ڕێکخستنە هاوئاهەنگەکانی وەک ڕێکخراوەکانی یەسوعیەکان (GESUITS) ئاشکرا دەبێت.

بەڵام نابێت ئەو هەقیقەتە فەرامۆشبکەین کە لەگەڵ ئەوەدا ڕۆشنگەری بەها بۆ «گەردونیبوون» دادەنێت، بەڵام شێوەی دەربڕین، گرنگیپێدانەکان و هەڵویستەکانیشی لەم ناوچەیەوە بۆ ئەو ناوچە و لەم وڵاتەوە بۆ ئەو وڵات جیاواز بوو.... ئایا ئەم ئەنجامگیریە کە ڕۆشنگەری سەرەڕای بانگەشەکانی دۆستان و دوژمنانی، هۆکاری ڕودانی شۆڕشی فەرەنسی نەبووە، بە ئەندازەی ئەو حوکمە کە حیزبی کۆمنیست لە دروستکردنی شۆڕشی کۆمنستی لە هەندێک وڵاتدا سەرکەوتوو نەبووە، بڕاوەیە؟ ئەو ئەگەرەش هەیە کە ڕۆشنگەری هەرگیز ئەمجۆرە ئامانجە دیاریکراوانەی بۆ خۆی دانەناوە.

لێرەوە لەکاتی هەوڵدان بۆ هەڵسەنگاندنی کۆتایی دەستکەوتەکانی ڕۆشنگەری، هەڵەیە گەر چاوەڕێی ئەوە بکەین لەم سەردەمەدا خەڵکانێکی دیاریکراو بدۆزینەوە، کە هەنگاوی دیاریکراویان نابێت کە «پێشکەوتن»ێکی دیاریکراوی بەدوادا هاتبێت، بەڵکو لەبری چاوەڕوانیەکی وا، دەبێت گۆڕانی عاداتی فکری، نمونە سۆزداریەکان و شێوازەکانی ڕەفتار، (ئەگەر نا لای هەموو خەڵک) لانیکەم لەنێوان گروپە

کاریگەرە کۆمەڵایەتیەکاندا تاوتوێبکەین. لەحاڵەتێکدا رۆشنگەری بە بزوتنەوەیەک بزانین بۆ کردنەوەی چاوی خەڵک، گۆڕانی شێوەی بیرکردنەوە و هاندانیان بۆ بیرکردنەوە، ئەوا دەستمان بە هەڵسەنگاندنێکی تری ئەم بزوتنەوەیە دەگات.

لەڕاستیدا بۆ هەڵسەنگاندنی رۆشنگەری دەبێت سەرنج لەو خاڵە بدەین کە رۆشنگەری بەوردی قۆناغێکی مێژوویی ئەوروپایە، کە رۆشنبیرانی نامەزهەبی بە سودوەرگرتن لە زیادبونی خوێندەواری، چونە سەرەوەی ئاستی خۆشگوزەرانی و ژیانی خەڵکی و بڵاوبونەوە و پەرەسەندنی چاپەمەنی، توانیان وەک هێزێکی کەمتازۆر سەربەخۆیی کۆمەڵایەتی دەرکەون. لێرە بەدواوە خوێندکاران بەناچار خزمەتکارانی دەربار یان قسەکەرانی کەنیسە نەبوون. رەنگە وەک چۆن «جاناتان سۆیفتی» نوسەری بەرجەستەی سەدەی هەژدەهەم دەڵێت، قەڵەم دواجار ناتوانێت لە شمشێر دەسەڵاتدارتر بێت. لەگەڵ ئەمانەشدا سەردەمی رۆشنگەری سەلماندی کە قەڵەم چەکێکی بەهێزە. ئەوانەی قەڵەمیان کردە چەکی خۆیان، قسەکەرانی فەرمانڕەوا ستەمکارەکان نەبوون، بەڵکو رۆشنبیرانی یاسا شکێن و یاخیبوانێک بوون کە بێ سەرەوەری فیکری (INTELLECTUAL ANARCHY) زامنی «کۆمەڵگا ئازادە»کانیان کرد.

٢- ئامانجی رۆشنگەری، ناسینی زانستی مرۆڤ:

هەوڵی سەرەکی بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری بۆ دەستگەیشتن بە «مرۆڤناسی زانستی» بوو. بیریارانی جیاواز لەبارەی ئەوەی ئەم ناسینە دەبێت چ شتێک لەخۆی بگرێت، بیروبۆچونی جیاوازیان هەبوو. لامتریە و ماتریالیزمەکانی دی (کەسانێک کە بوونی سەربەخۆی «زیهن»، «دەرون» و «رۆح»یان رەتدەکردەوە) ئومێدواربوون بتوانن فیزیۆلۆژیای زانستی-پزیشکی مرۆڤ بەجۆرێک فراوان بکەن کە بتوانن مرۆڤ وەک مەکینەیەکی ئاڵۆز و ورد، یان رەنگە تەنها وەک سەرکەوتوترین شیردەر (PRIMATE) پێناس بکەن. هەندێک وەک هلۆتیوس بڕوایان وابوو دەبێ بەر لەهەر شتێک میکانیزمی رەوتی فیکری مرۆڤ، بکەوێتە ژێر لێکۆڵینەوەوە. کەسانی دی وەک ڤیکۆی ئیتاڵی بڕوایان وابوو باشترین شێوەی ناسینی مرۆڤ ئەوەیە بگەڕێنەوە بۆ قۆناغەکانی پێشکەوتنی مرۆڤ لە سەردەمی پەیدابوونی لە هەلومەرجی سەرەتایی یان دۆخی سروشتیدا (قۆناغێک کە هەندێک بە سەردەمی ئاڵتونی و هەندێکی دی بە سەردەمی بەربەریەتی دەزانن). هەندێکی دیش بڕوایان وابوو شیکردنەوەی یاسا سیاسی و ئابوریەکانی باڵادەست بەسەر کاردانەوەی دولایەنەی نێوان تاک و هەموو کۆمەڵگادا، دەستگەیشتن بە مرۆڤناسی زانستی مومکین دەکات.

لەگەڵ ئەوەشدا بیریارانی جیاواز بۆ ناسینی مرۆڤ، جەخت لەسەر خاڵی جیاواز دەکەن، بەڵام زوربەیان وەک ئەلکساندەر پۆپ دەڵێت، لەو خاڵەدا کۆک بوون کە »شێوەی دروستی لێکۆڵینەوە مرۆڤایەتی، لێکۆڵینەوەی خودی مرۆڤە«. زۆرێک لە بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری لەگەڵ ئەم بانگەشەیەی دێڤید هیومی فەیلەسوفی سکۆتلەندیدا هاودەنگ بوون کە خۆی بە «نیوتنی زانستە ئەخلاقیەکان» (یان بە زمانی ئەمڕۆ زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتیەکان) دەزانی. تێگەیشتن لەو خاڵەی بۆچی ناسینی هەوڵدان بۆ دەستگەیشتن بە ناسینی زانستی مرۆڤ، ئەوەندە سەرنج راکێشەر و لەهەمانکاتدا ئاڵۆز و دولایەنە بوو، ئێمە بەرەو جەرگەی رووداوە فیکریەکانی سەردەمی رۆشنگەری دەبات. لەکاتی بڵاوبونەوەی بەرهەمی کلاسیکی یاکوب بۆرکهارتەوە «شارستانێتی رێنسانس لە ئیتاڵیادا» لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، ئەم گریمانەیە بە شتێکی بەڵگەنەویست دادەنرا کە شانازی دۆزێنەوەی «مرۆڤ» (بەجیاواز لە رێبازی مەسیحی) بەتایبەتی دۆزینەوەی تیورەی تاکخوازی (INDIVIDUALITY) مرۆڤ، پشکی

ئیتالّیای مۆدێرن بووە. ڕاستیەک لەم قسەیەدا هەیە، بەڵام هیومانیزمی سەردەمی ڕێنسانس بە هیمەتی رۆحە بێباکەکانی وەک مۆنتان لە فەرەنسای سەدەی شانزەهەمدا، کە پرسیاری گۆمانکارانەی «چی دەزانم»ی دەهێنایە ئاراوە، توانی بە دەرونگەری (INTROSPECTION) وردبینانەی هەلومەرجی بوونی مرۆڤ کۆتای بێت. هاملێتی شکسپیر لەو بیرەدا قوڵدەبێتەوە کە «چۆن مەخلوقێکە، مرۆڤ».

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەو «مرۆڤ»ەی ڕێنسانسیشی دۆزیەوە، بەگشتی سیمایەکی نەریتی هەبوو، ئەو هێشتا ئەو بونەوەرە کامڵە و بێ کەموکوڕە بوو کە خودای مەسیحیەت لەسەرەتای جیهاندا (بەرلە کەوتنە خوارەوە) بەپێی نمونەی خۆی دروستی کردبوو. بەمشێوەیە فەلسەفەی مرۆڤباوەڕانەی ڕێنسانس بەهەمان ئەندازەی لۆسەریزم یان هەر ئاراستەیەکی تری مەسیحیەت، بڕوای بە مەسیحیەت هەبوو. مرۆڤی ڕێنسانس کە بەهۆی هونەرمەندانی وێنەکێشەوە بەشێوەیەکی پڕ شکۆ «وەک مرۆڤێکی لەش ڕێکوپێک، جوان و رووت» یان مرۆڤی ڤیترویایی (VITRUVIAN MAN) بەپێی یاسا ئەندازەییەکان وێنە دەکرا، هێشتا دەکرا وەک جیهانێکی بچوک کە هاوشێوەی جیهانی گەورەیە دابنرێت (جیهانی بچوکی مرۆڤ وەک ڕەمزێک بۆ جیهانی گەورەی گەردون). لەراستیدا سەرجەم بیریارانی سەدەی حەڤدەهەم جگە لە کۆپرنیکۆس، هێشتا بڕوایانوابوو کە مرۆڤ ناوەندی بوون (HOMOCENTRIC) و زەویش ناوەندی جیهانە (GEOCENTRIC). ئەو باوەڕەی مرۆڤ نمونەی ڕێکخستنی جیهانێکە کە خودا دروستیکردووە، سەرەتا بەهۆی زانایانی یۆنانی دێرینەوە هێنرایە ئاراوە. لێرەوە زوربەی بیریارانی سەردەمی ڕێنسانس بەشێوەیەکی بڕاوە مێژووی مرۆڤیان لەڕێگەی شەجەرەیەکی بێ دابڕانەوە تا نوح و دواجار تا ئادەم دەگەیاند. بەمشێوەیە مرۆڤ جێگەی نەگۆڕی خۆی کە بەهۆی ویستی خوداوەندەوە دیاریکرابوو، لە شوێن و زەمەندا هەروا پاراست.

لەڕاستیدا کاتێک بیریارانی ڕێنسانس ستایشی هەموو شتێکی یۆنانی و ڕۆمیان دەکرد، ئەو باوەڕدارانەی کەنیسەی ئەنجیلیان بریندار کرد کە بەردەوام ئامۆژگاریان دەکرد کە مەسیح بۆ بەخشینی گوناهەکانی مرۆڤ و بۆ رزگارکردنی لە کفر و گومڕاهی کوژراوە. بەڵام کاریگەری بەربڵاوی «ئەنتیکۆمانیا»ی (ANTICOMANIA) ڕێنسانس دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی بیریارانی ئەم سەردەمە توانیان دیدێکی بەهێز و هاوئاهەنگ بۆ سروشت و چارەنوسی مرۆڤ بەهێز بکەن. فەیلەسوفانی ئەخلاق لە سەردەمی ڕێنسانسدا بڕوایانوابوو نمونەگەلێکی فەزیلەت و مەعنەویەت هەیە کە دەکرێت لای شاعیرانی کلاسیک، فەیلەسوفان، ئەخلاقباوەڕان، مێژوونوسان و دەوڵەتداران و بەر لە هەمووشیان لای سنکا، سیسرۆ، لیویوس بدۆزرێتەوە. بەپێی بڕوای ئەم بیریارانە مرۆڤی بەڕاستی لێهاتوو دەتوانێت پەیڕەوی لەم نمونە مەعنەویانە بکات بەبێ هیچ ناکۆکیەک لەگەڵ ڕێبازی مەعنەویەتی رزگاری لە مەسیحیەت و لە هاوئاهەنگی کامڵ لەگەڵ ئەودا.

بەمشێوەیە بەپێی تێگەیشتنی بیریارانی ڕێنسانس هێوا و چارەنوسەکانی مرۆڤ لەسەر دوو پایەی جیاواز و لەهەمانکاتدا تەواوکەری یەک دامەزراوە. ڕێنسانس سەرلەنوێ زانینی کلاسیکی بڵاوکردەوە و لەم ڕێگەیەشەوە شێوازەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەم جیهانەی دۆزیەوە. بەڵام لەهەمانکاتدا هەر ئەم دروشمە ڕەسەنانەی کلاسیکی لەگەڵ هەقیقەتی زوڵاڵی مەسیحیەت بەو شێوەیەی لە کتێبی پیرۆزدا هاتووە و کەنیسا مۆری سەلماندنی لێداون تێکئاڵان. بڕواکردن بەم ئامانجە دولایەنیانە، واتە یەکێتی لەنێوان مرۆڤی باش و مەسیحی باشدا، بەر لەسەدەیەک لە ناوەندە فیکری و فەلسەفیەکانی ئەوروپادا باو بوو.

بەڵام ئەم دوو ئامانجە هێواش هێواش لەیەک جیابونەوە. یەکێک لە هۆکانی ئەم حاڵەتە، جیاوازی

ڕەق و توندوتیژی مەزهەبی و ململانێی زنجیرە سەڵتەنەتیە جیاوازەکان بوو، کە ئەورووپای لە سەرەتای بزوتنەوەی ریفۆرمی دینیەوە تا دەوروبەری شەڕی سی ساڵە هێنایە لەرزین. دەرئەنجامی ناچاریانەی ئەم روداوانە لە رزاندنی ئەو باوەڕە خۆشبینانەیەی ڕێنسانس بوو بەوەی کە مرۆڤ بونەوەرێکی پاک و ڕەسەنە کە چارەنوسی واقعیەت بەخشینە بە بوونی خۆی لەڕێگەی بەشداریکردن لەژیانی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگایەکی ئازاددا. لە هەلومەرجێکی وادا بوو کە تیورەی سەینیکەڵ (CYNICAL) و بەدبینانەی مەکیاڤیلی لەبارەی مرۆڤەوە نفوزی خۆی ئاشکراکرد. هۆیەکی دی وەک پیتر بۆرک بەدروستی جەختی لێدەکاتەوە ئەوەیە کە لەگەڵ گەشەکردنی بەردەوامی هوشیاری مێژوویدا، تێگەیشتن و تێڕوانینێکی تازە بۆ رابردوو دروستببوو. ئەم دیدە تازەیە دواجار پەردەی لەسەر جیاوازی بەرچاوی نێوان «دنیای کۆن»ی یۆنان و رۆمی دێرین و «دنیای تازە بەدەسەلاتی دەوڵەتی و دیبلۆماسیەکەیەوە و بە تفەنگ و دەزگای چاپیەوە، هەڵداوەتەوە. جگە لەمەش «دنیاکانی تر» بەتایبەتی ئەمەریکا دەدۆزرانەوە کە بۆ یۆنانی و رۆمیە دێرینەکان نەناسراو بوو. دۆزینەوەی ئەم ناوچانە بە دیمەنە نامۆ و خەڵکە «کافر و درندەکەیەوە»، ئەو باوەڕە خۆپەسەندانەی رۆشنبیرانی ڕێنسانسی لەرزاندا کە پێیوابوو فلۆرانس، ئەسینای تازە و ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆم میراتگری خودی رۆمە.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەو گۆڕانانەی لە ئاستی باوەڕ و بیردا بەدرێژای سەدەی حەڤدەهەم رویاندا، چەندان جار خێراتر و بزوێنەرتر بوون لە گۆڕانە فیکریەکان لە سەدەی شانزەهەمدا. «زانستە درەوشاوە تازەکان» ئەستێرەناسی، گەردونناسی و فیزیا، کە پێشڕەوەکانی زانایانی وەک کپلەر، گالیلۆ، دیکارت و پەیڕەوانیان بوون، ئەو هاوئاهەنگیەی پێشوی جیهانی مرۆڤ سەنتریان تێکشکاند، کە جیهانێکی داخراو و بچوک بوو کە ناوەندی جێی تێبینی خودی مرۆڤ بوو. هەم زانستەکانی یۆنانی دێرین و هەم ئەنجیل ئەم باوەڕە کۆنەیان دەسەلماند. ئەستێرەناسی کۆپرنیکۆسی کە بەهۆی زنجیرەیەک زانای بەرجەستەوە لە کۆپرنیکۆسەوە بگرە تا نیوتن لە سەدەی هەژدەهەمدا هاوئاهەنگی وەرگرت، جێگەی زەوی لە سیستەمی بوون و گرنگتر لە هەموشیان داگیرکردنی ناوەندی جیهانی لەلایەن زەویەوە گۆڕی. لەم سیستەمەدا زەوی هەسارەیەکی بچوک و ناگرنگ بوو کە هیچ جێگەیەکی تایبەتی لە فەزایەکدا نەبوو کە پێدەچوو بێکۆتایی بێت (ئەستێرە بێ ئەژمارەکان ئێستا بەهۆی تەلسکۆپە پێشکەوتوەکانەوە دەبینران). فەزایەک کە بێ کۆتایی و مەزنیەکەی باسکالیان دەترسان.

«فەلسەفەی میکانیکی» تازە کە زانایانی ئەتۆمیزم پەیڕەویان دەکرد، سروشتیان بە شتێکی زیاتر لە گەردیلەکانی مادە نەدەزانی کە یاسا گەردونیەکان بەسەریدا باڵادەستە. دیارە ئەگەری بەکارهێنانی هاوکێشە ماتماتیکیەکان بۆ رونکردنەوەی شێوەی کارکردنی ئەم یاسایانە، بە دەستکەوتێکی مەزن بۆ پێشکەوتنی لێکۆڵینەوەکان و چەمکسازی دەژمێررا. بەڵام ئەم فەلسەفەیە ئێستا ئەوەی کە بەردەوام بە «سروشتی گیاندار» ناودەبرا، بە بێگیان و ناشەخسی (IMPERSONAL) لەقەڵەمدا. سەرەڕای ئەمە رێنێ دیکارت زانا و فەیلەسوفی فەرەنسی بڕوایوابوو کە جگە لە مرۆڤ هەموو بونەوەرە گیاندارەکانی دی، تەنها مەکینە یان مەکینەیەکی ئۆرگانین (AUTOMAIA) کە تەنانەت هوشیاریشیان نیە. هێنانەئارای ئەم ئەگەرەش کە رەنگە خودی مرۆڤیش مەکینەیەکی تر بێت ناچارانە بوو، بەو جیاوازیەوە کە مرۆڤ ئامادەی گرفتاربوونە بە خۆبینی و خۆ هەڵخەڵاتاندن.

لە سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەهەمدا «جان دان»ی شاعیری میتافیزیکی رایگەیاند کە «فەلسەفەی تازە هەموان دەخاتە گومانەوە». لەهەمانکاتدا نابێت وابزانین دۆزینەوەکانی «زانستی تازە» هەموو بیریارانی نائومێد کردبێت و ناچار بە گومانی کردبن. بەڵام ئەو گۆڕانە سەرەکیانەی لە تیورە سروشتیەکاندا

رویدابوو، زۆرکەسی هێنایە سەر ئەو بڕوایەی کە دەبێ بە بیرورِا جێگیرەکان لەبارەی مێژوو، سروشت و چارەنوسی مێژوویی مرۆڤدا بچینەوە.

بابەتێکی تر لە نێوەی دوهەمی سەدەی حەڤدەهەمدا هاتەئاراوە، کە بووە هۆی پەشێویەکی زیاتر. هەر لەهەمان سەرەتای بزوتنەوەی ریفۆرمی دینی و بزوتنەوەی دژ بە ریفۆرمی دینی (-COUNTER REFORMATION) چەند وتوێژێکی توند لەنێوان کەلامناسانی پرۆتستانت و کاسۆلیکدا لەسەر تەفسیری ئەنجیل و بونیادە سەرەکیەکانی باوەڕ دەستی پێکردبوو. رەگەزی سەرەکی ئەم وتوێژانە ئەم بیرورِا نەیارانە بوو کە بەوردی چ کەسێک «کەنیسەی هەقیقی» و چ شتێک و لەکوێ نوێنەرایەتی دەکات، و سەرچاوەی دەسەڵات و بایەخی چیە؟ ئایا یەک بەیەکی وشەکانی کتێبی پیرۆز قسەکانی خودان و مانای راستەقینەی هەر وشەیەک هەمان مانای زمانی وشەکەیە؟ و لەم بابەتە شتانە.

ئەمجۆرە وتوێژە توند و هەندێکجار تاڵ و بریندارکەرانە، بەشێوەیەکی ناچارانە بناغەی بایەخی ئەخلاقی خەڵکی کەنیسەی لەبەرچاو بیر ئازاد و رەخنەگرەکاندا، وێرانکرد، و لێکۆڵەرەوە وردبین و راستگۆکانی والێکرد کە بە شێوازێکی نادینی تەماشای مەسەلە بونیادیەکانی مێژوو و چارەنوسی مرۆڤ بکەن. بە خوێندنەوەیەکی وردتری ئنجیل، مەسەلەگەلێکی لەو چەشنە هاتە ئاراوە کە ئایا دەشێت وەک لە ئنجیلدا هاتووە تەنها ٦٠٠٠ ساڵ بەسەر پەیدابوونی جیهاندا تێپەڕی بێت؟ ئایا بەڕاستی یەکەم مرۆڤ لەسەر زەمیندا ئادەم بووە؟ ئایا بەڕاستی مارێک لەباخی بەهەشتدا قسەی لەگەڵ ئادەم و حەوادا کردووە و حەوای هەڵخەڵەتاندووە؟ ئایا خودای بە بەزەیی و دادپەروەر بەڕاستی دەتوانێت هەموو مرۆڤەکان جگە لە نوح و خێزانەکەی، لە تۆفاندا لەناو ببات؟ ئەو هەموو ئاوە بۆ دروستکردنی تۆفانی نوح، دەیتوانی لەکوێوە هاتبێت؟ پاش تۆفانەکە ئەو هەموو ئاوە چی لێهات؟ ئایا تۆفان مۆجیزە بوو؟ یان دەبێت ئەم رووداوە وەک زۆرێک لە «مۆجیزەکانی» تری کتێبی پیرۆز، بەیارمەتی یاسا سروشتیەکان کە زانستە مۆدێرنەکان دۆزیویانەتەوە رونبکرێتەوە؟ ئایا لەکاتی داگیرکردنی شاری ئەریحا، بەڕاستی خۆر لەبەر یەشوعی پێغەمبەر، لە جوڵە وەستاو پرسیاری دی؟ بەهێنانە ئارای پرسیاری لەمچەشنە سەدان مەسەلەی مێژوویی، ئەخلاقی، زانستی و کەلامناسی تازەیان هێنایە ئاراوە، مەسەلەگەلێک کە وەڵامێکی لەپێشەوە روونیان لەناو کتێبی پیرۆزدا بۆ نەدەدۆزیەوە. ئەم حاڵەتە چارەسەری مەسەلە باوەڕی و پراکتیکیەکانی بۆ مەسیحیەکان ئەستەمتر دەکرد. لێرە بەدواوە دەسەڵات و بایەخی بێ چەندوچونی مەزهەبی وەحیی (REVEALED RELIGION) کەوتە لەرزین. مرۆڤ دەبوو هەنوکە رێگەیەکی دی و باشتر بۆ دەستگەیشتن بە زانینی راستەقینە هەڵبژێرێت.

«پیر بایلی» پرۆتستانتی فەرەنسی کە بە پێشێلکردنی ئاین بەناوبانگ بوو، لەسەردەمی لوی چواردەهەمیشدا بوو بە پەنابەری هوڵەندا، لە ساڵی ١٦٩٧دا کتێبێکی بڵاوکردەوە بەناونیشانی «دیکشنەری رەخنە و مێژوو» و تیایدا گرنگییەکی بەرجەستەی بەو کێشە و گرفتانەی لەسەرەوە باسمانکرد بەخشی. بایل هەروەها پوچی منالانەی نەریتە مەزهەبیەکانی کافرانی بەشێوەیەک هێنایە ئاراوە، کە دەیتوانی بەهێرشێکی ناڕاستەوخۆ بۆ خودی مەسیحیەت بژمێرێت. توێژەروان لەمڕووە جیاوازی بیروبۆچونیان هەیە کە ئایا بایل بەدڵ «ئیماندار» بووە کە بڕوای بەوە هەبووە ئەرکی مەسیحی ناچارمان دەکات بڕواهێنان بە تێزەکانی کەنیسە وەک ئامرازێک بۆ باڵادەستی بەسەر گومانی لۆژیکیدا دابنێین، یان ئەوەی گومانکارێک بووە کە ئامانجی پیشاندانی پوچی بنەماکانی مەسیحیەت بووە؟ بەهەرحاڵ گومانی تیا نیە بایل لە شاردنەوەی ئامانجە راستەقینەکانی خۆیدا، هونەرمەندێکی تایبەت بووە.

لەنیوەی سەدەی حەڤدەهەم بەدواوە، زۆرێک لە بەرجەستەترین بیریارانی ئەوروپا، بەو دەرئەنجامە گەیشتوون کە بۆ تێگەیشتنی مێژوو و چارەنوسی راستەقینەی مرۆڤ، نە دەکرێت پشت بە باوەڕی کوێرانە بە ئینجیل ببەسترێت، نە چیدی دەکرێت ناهوشیارانە بایەخی زانست و فەلسەفەی یۆنان و رۆم (کلتوری دێرین) بە بەس بزانرێت. لێرەوە دەبوو ماهیەتی مرۆڤ کە هێشتا نەناسراو بوو، بکەوێتە ژێر لێکۆڵینەوەوە و پێشنیاری «میتۆدێکی زانستیان» دەکرد کە بیریارانی زانستە سروشتیەکان (مۆدێرنیستەکان) بەشێوەیەکی سەرکەوتوانە لە ئەستێرەناسی، فیزیا و زیندەوەرزانیدا بەکاریانهێناوە.

گومانی سیستماتیکانە (بەمانا دیکارتیەکەی) واتە تاقیکردنەوە و پشتبەستن بە ئەزمونی راستەوخۆ و پشتەبەستن بە رێکخستن و یاسای سروشت، رەوتێکە کە یاساکانی بوونی مرۆڤ وەک بونەوەرێکی هوشیار و کۆمەڵایەتی ئاشکرا دەکات، بەگشتی بەهەمان ئەو شێوەیەی کە یاسای راکێشان، جوڵەی هەسارەکان لەناو مەنزومەی خۆریدا روندەکاتەوە. ئەمجۆرە شوبهاندنانە بە زانستە سروشتیەکان، رێک هەمان ئەو شتەیە کە هیوم ئەوکاتەی خۆی بە «نیوتنی زانستە مرۆییەکان» ناودەبرد، لە خەیاڵیدا بوو. «بیرورِا کۆنەکان» کە بەهۆی مەسیحیەت و کلاسیکیەکانی پێش مەسیحیەت دەربڕا بوو، بوون بە کێشەیەک بۆ زانایانی زانستە کۆمەڵایەتیەکانی رۆشنگەری، لانیکەم لەو روەوە «مۆدێرنیستەکان» لەو شتەدا لە دێرینەکان پێشکەوتوتر بوون کە زۆرجار بە «شەڕی کتێبەکان» ناودەبرا (باسەکە لەسەر ئەوەبوو ئایا مۆدێرنیستەکان بەسەر یۆنانیەکاندا هیچ ئیمتیازێکیان هەیە یان نا؟).

بەمشێوەیە بڕوای فرانسیس بیکۆن بەوەی بەکارهێنانی میتۆدەکانی زانستە سروشتیەکان، دەبێتە هۆی «پێشکەوتنی پەروەردە»، هیوای پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی لەدڵی بیریارانی رۆشنگەریدا زیندوکردەوە. بەبڕوای ئەوان ئەمجۆرە زانستە تازە بونیادنراوانە- دەبێتە هۆی زیادبونی دەسەڵاتی مرۆڤ بەسەر سروشتدا و بەمشێوەیە بە زامنی خودی بیکۆن «کاریگەری لەسەر هەموو شتێک دادەنێت». وەک چۆن ڤۆڵتێر لە «نامە فەلسەفیەکان»دا (LETTERS PHILOSOPHIQUES) (١٧٣٣) جەخت لەوە دەکات، دەستکەوتەکانی نیوتن بەڕاستی دەریدەخات زانستە مۆدێرنەکان، رەمزی پێشکەوتنی مرۆڤە. یان وەک ئەلکسەندەر پۆپ لەم بەیتەدا دەڵێت:

کەس نەیزانی ئەم دنیایە بەچ شێوەیەک دەسوڕێت

خودا فەرمانی کرد «دەستبەکاربە نیوتن» دنیا هەمووی روناک بۆوە

کاتێک کەنیسەی کاسۆلیکی رۆم تیورەی کۆپرنیکۆس بە کفرئامێز ناودەبات و گالیلۆش بۆ دادگا پەلکێشدەکات، تەنها ئەوەی سەلماندووە کە هەقیقەت بەردەوام دوژمنانی خۆی هەبووە. بەڵام هەقیقەت خاوەن چەندان هێزی مەزنە کە دواجار سەردەکەوێت.

پۆل هازارد مێژونوسی فەرەنسی سەردەمی نائارامی و یاخیبوونی کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەهەم بە «سەردەمی قەیرانی» بیرکردنەوەی ئەوروپی ناوبرد. بیریارانی سەردەمی رۆشنگەری بڕوایانوابوو ناکرێ لەڕێگەی تێگەیشتنی زانستی مرۆڤەوە لەسەر بناغەی میتۆدێکی سیستماتیک بەسەر ئەم «قەیران»ەدا زاڵ بین. پرۆژەی «مێژووی سروشتی مرۆڤ» لەبری «مێژووی پیرۆز»ی دێرینی عەهدی کۆن، هەوڵێک بوو لەم پێناوەدا. زۆرێک لە فەیلەسوفانی رۆشنگەری هەوڵیانداوە بەشێوەیەکی ئەزمونگەرانە و سیستماتیکانە دیدی مێژوویی و مرۆڤناسیانە کامڵبکەن، کە تیاییدا بەداواداچونی رەوتی پەیدابوونی مرۆڤی ئەوروپی لە قۆناغی «دڕندەیەتیەوە» کە بە سەرچاوەی سەرەتایی مرۆڤ دادەنرا، تا سەردەمی هەنوکە ئامادەکرا. قۆناغی «دڕندایەتی» هەلومەرجێکی «سەرەتایی» و هاوشێوەی خێڵە سەرەتاییەکان

بوو، کە گەڕێدەکان لە سەفەرەکانی خۆیاندا بۆ تاریکترین قوڵایی ئەفەریقا، ئەمەریکا و دواجار ئوستورالیا بەریان کەتوبوون.

هەندێکجار بۆئەوەی توانا و لێهاتویی خەڵکی سەرەتایی بۆ پێشکەوتن لەڕووی زانستیەوە تاقیبکرێتەوە، ئەو خەڵکە سەرەتاییانەی ئەفەریقا و ئەمەریکایان بۆ پاریس یان لەندەن دەهێنا و دەیانخستنە بەر تاقیکردنەوە کۆمەڵایەتیەکانی کۆمەڵگا شارستانیەکان. کاپیتان کوک، «ئۆماوی» لە تاهیتیەوە کە تازە دۆزرابۆوە، لەگەڵ خۆیدا بۆ ئەوروپا هێنا. تاقیکردنەوەی هاوشێوە لەسەر منداڵانی «دڕندە»ی سەرگەردان، کە لە جەنگە ئەوروپیەکاندا دۆزرابونەوە ئەنجامدرا. باوەڕی فەیلەسوفانی سەردەمی رۆشنگەری بە «پێشکەوتنی» داهاتوو، بە «بەکەماڵ گەیشتنی» ئەم دنیایەی مرۆڤ، بەوشێوەیە کە هردەر، کۆندریسە و فەیلەسوفانی سکۆتلەندی وەک فرگسۆن و میلار دەڵێن، لەسەر ئەو بناغەیە دامەزرابوو کە بەشێکی زۆری مرۆڤایەتی هەنوکە لە «دڕندایەتیەوە» بۆ « شارستانیەت» یان بەوتەی سکۆتلەندیەکان لە «ناکامڵیەوە»(RUDENESS) بۆ «عەقڵانیبوون» (REFINMENT) چوون.

بێگومان هێنانە ئارای گریمانەی لەمچەشنە لەبارەی توانای مرۆڤ بۆ پێشکەوتن، بێ بڕوابوون بە توانای شکڵوەرگرتنی بێئەندازەی تواناکانی مرۆڤ، بێ بڕوابوون بە توانای فێربوون، گۆڕان و چاکسازی لە رەگەزی مرۆڤدا، وێنا نەدەکرا. کەلامیە بونیادگەرا مەسیحیەکان چ کاسۆلیک و چ پرۆتستانتەکان بەشێوەیەکی کلاسیکی مرۆڤیان بە گوناهکارێکی بێ چارەسەر و میراتگری «گوناهی سەرەتایی» پێناسدەکرد. بەبڕوای ئەوان هەموو ئەو شتانەی مرۆڤە بێباوەڕەکان یان ئەو کەسانەی لەلایەن کەنیسەوە نەبەخشرابوون ئەنجامیاندەدا، بەناچار بەد و خراپە بوو. بەهەمان شێوە فەیلەسوفانی بەدبینی یۆنانی دێرینیش، مرۆڤیان بە بونەوەرێک دادەنا کە بەشێوەیەکی ناچاریانە لەناو دەرونی خۆیدا بەردەوام خەریکی جەنگە. ئەوان بڕوایانوابوو لێهاتوویی و توانا مەزنەکانی عەقڵانیەتی مرۆڤ، بە سادەیی لەبەردەم ئارەزوە ئاژاوەگێڕ و شەهوانیەکانیدا دەدۆڕێنێت. لێرەوە رەواقیەکان رەوتی کەلبی، بڕوایان وابوو بەرزترین ئاستێک مرۆڤ بتوانێت دەستی پێبگات، دورکەوتنەوەی بڕاوەیە لە منی نزمتر.

تێڕوانینی فەیلەسوفانی رۆشنگەری بۆ ماهیەتی مرۆڤ، تەواو دژی ئەو دیدەی سەرەوە بوو. رۆشنگەران تیورەی «گوناهی سەرەتایی»خودی مرۆڤیان وەک تیورەیەکی نازانستی بێبناغە رەت دەکردەوە. بەپێی بەڵگاندنەکانی رۆشنگەران ئارەزوەکانی وەک عەشق، شەهوەت، غرور و چاوچنۆکی بەناچار تێکدەر و خراپ نەبوون و ئەگەر لەرێگەیەکی گونجاودا دابنرێت، دەتوانێت یارمەتی پێشکەوتنی مرۆڤ بدات. لە فۆرمۆلە پارادۆکسیەکەی برنارد مەندوێلدا «خراپیە فەردیەکان» (وەک چاوچنۆکی و خۆپەرستی) دەتوانن لەڕێگەی «بەرژەوەندی گشتیدا» بەکاربێن (بۆ نمونە لەرێگەی هاندان بۆ مەسرەفی زیاتر، جوڵە بە ئابوری بدەن). زۆرێک لە بیریارانی رۆشنگەری وەم هلۆتیۆس لە فەڕەنسا، و پێشەنگی «سودخوازان» بنتهام لە ئینگلتەرا، یارمەتی دروستبونی تێڕوانینێکی دەروونناسیانەیان بۆ ماهیەتی مرۆڤ دا. ئەوان لە بەرامبەر دیدی ئەخلاقباوەڕی رابردودا کە مرۆڤی بە بونەوەرێکی عەقڵانی دەزانی کە بەردەوام بەهۆی ئارەزوە دەرونیەکانیەوە هەڕەشەی لێدەکرێت، ئەم تیورە تازەیەیان هێنایە ئارا کە مرۆڤ ئاژەڵێکە لەلایەن سروشتەوە وا بەشێوەیەکی ناسک بەرنامەڕێژی کراوە، کە بەردەوام بەدوای لەزەت و دورکەوتنەوە لە ئازاردایە. لێرەوە بەبڕوای ئەوان دەبێ ئامانجی سەرەکی سیاسەتی رۆشنگەرانەی کۆمەڵایەتی، دەبێت هاندانی هوشیاری بێت بۆ بەرژەوەندیە تایبەتیەکان و بەدیهێنانی «زۆرترین خۆشبەختی شیاو، بۆ زۆرترین تاکەکەسی مومکین».

ڕۆحانیەکان و ئامۆژگاریکارانی دێرین، هاندانی «بنەمای لەزەت وەرگرتنیان» وەک شتێکی گوناه، ئاژەڵیانە و کفرئامێز مەحکومدەکرد. بەپێچەوانەی ئەمانەوە نەوەیەکی تازەی «ئابوریزانانی سیاسی» کە بەرجەستەترین کەسیان ئادام سمیسی سکۆتلەندی بوو، تیورەیەکی دیان پێشکەش دەکرد. ئادام سمیس لە کتێبی «سامانی نەتەوەکان»دا (١٧٧٦) دەیگوت ڕەفتاری خۆویستانەی بەرهەمهێنەران و مەسرەفکەران، ئەگەر پێ بەپێی یاساکانی بازاڕی ئازاد کاربکات، لە بەرژەوەندی گشتی دەبێت —دیارە تاڕادەیەک بە یارمەتی «دەستی نەبینراو»ی مەشیەتی ئیلاهی. بەهەمان شێوە کەسانی وەک بەکاریای ئیتاڵیای کە بەنیازی چاکسازی یاسا مەدەنی و دادگاییەکان بوون، بەڵگەیان دەهێنایەوە کە زانستی یاسا لەحاڵەتێکدا دەتوانێت ڕەگێکی زانستی هەبێت کە بەپێی تیورەی دەروونناسی خۆویستی لۆژیکی، بونیادبنرێت. واتە دەبێ سەختی و ئازاری سزادان بەشێوەیەکی ورد، لەسەر ئەو بناغەیە هەڵسەنگێنرێت کە بتوانێت پارسەنگی لەزەتی دەرئەنجامی ڕابواردن بداتەوە.

توانای گۆڕان و گرنگتر لە هەموو شتێکیش توانای گونجان لەگەڵ هەلومەرجی تازەدا، پێشمەرجی ناچاریانەی پێشکەوتن و پەرەسەندنی مرۆڤە. لێرە جێگەی سەرسوڕمان نیە کە دەروونناسانی سەردەمی ڕۆشنگەری هەموو سەرنجی خۆیان ئاراستەی پرۆسەی فێربوون (LEARNING PROCESS) کردووە، و هیوایەکی زۆریان بە پەروەردە بەستبوو. زۆرێک لە بیریارانی ئەم سەردەمە لەژێر کاریگەری دوو بەرهەمی سەرەکی لۆکدا «وتارێک لەبارەی تێگەیشتنی مرۆڤەوە» و «هەندێک تێبینی لەبارەی پەروەردەوە» (١٦٩٣)، بڕوایانوابوو دەکرێت مێژووی مرۆڤایەتی بە مێژووی فێربوونی منداڵ بەراوردبکەین. پەیڕەوانی لۆک ئەم حوکمەی ئامۆژگارانی کەنیسەیان ڕەتدەکردەوە کە دەیگوت مرۆڤ بە گوناهکار لەدایکدەبێت، بەهەمان ڕێژەش ئەو تیورەیەی ئەفلاتۆن کە مرۆڤ خاوەن «ئایدیای خۆڕسکە» (لەبارەی ڕاستی و ناڕاستیەوەیە) بەهەڵە دەزانی. بە بڕوای ئەوان مێشکی مرۆڤ لە سەرەتای لەدایکبونەوە زۆرتر لە لەوحەیەکی سادە (TABULA RASA)، تابلۆیەکی بێ ڕەسم یان »بەرگێکی سپی کاغەز« دەچێت. پاش لەدایکبوون مێشک پێدراوە جیاوازەکان لەڕێگەی ئۆرگانەکانی هەستەوە (چاو،گوێ و ئەوانی تر) بەردەوام ڕادەکێشێت، پاشان ئەم زانیاریانە پۆلێن دەکات، لە شکڵی «ئایدیا»دا دروستیان دەکات کە بەها ئەخلاقیەکانو زانینی ئەزمونی مرۆڤ بۆ جیهان پێکدەهێنێت. بەپێی ئەم تێڕوانینە سروشتی مرۆڤ، تواناکانو زانینەکانی، سەرجەم بەرهەمی فێربوونی ئەزمونگەریانەیە لەڕێگەی ڕەوتێکەوە کە پێی دەگوترێت «تەداعی ئایدیاکان» (ASSOCITION OF IDEAS) (دروستکردنی تیورە ئاڵۆزەکان لە یەکە سادەکان). بەمشێوەیە مرۆڤ کوڕی دەوروبەری سروشتیو کۆمەڵایەتی خۆیەتی، بەڵام لەهەمانکاتدا خاوەن ئەو توانایەشە کە هەمان ئەم دەوروبەرە بگۆڕێت.

لەسەر بناغەی ئەم تێڕوانینەی سەرەوە مرۆڤ لەڕێگەی کارو کاردانەوەی دیالەکتیکیەوە لەگەڵ هاورەگەزو دەوروبەریدا بەردەوام گەشەدەکاتو لەهەمان ئاراستەشدا لەگەڵ ئەو پرسانەدا کە خۆی بەردەوام دەیانگۆڕێت، ڕووبەڕو دەبێتەوە. لێرەوە ستایشکەرانی لۆک وەک کۆندیاکو هلۆتیوس ئەو دەرئەنجامگیریان کرد کە مرۆڤ دروستکەری خۆیەتیو تواناکانی بۆ گۆڕینی خۆی، هیچ سنورو ئاستێکی دیاریکراوی لە پێشەوە نییە. لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەدا کۆندریسێ وتارێکی بەناوی «نەخشەی وەسفی پەرەسەندنی مێژووی زیهنی مرۆڤ»وە (١٧٩٤) نوسی، کە تیایدا سەرجەم قۆناغەکانی مێژووی پێشکەوتنی بیرکردنەوەی مرۆڤی لە ڕابردووەوە تا هەنوکەو ئاییندە وێنەکردووە. زمانی کۆندریسێ لەم بەرهەمەدا هەرکاتێک لە ئایندە نزیکتر دەبێتەوە، شەوقو هەژانێکی زۆرتر پەیدا دەکات. کۆندریسێ (کە خۆی بووە قوربانی شۆڕشی فەرەنسی) بە سەرسەختیەوە بڕوای بەوە بوو مرۆڤ لەبەر توانای

«کامڵبوونی» (PERFECTABILITY) بەسەر لاوازی، پێداویستی، نەخۆشیو تەنانەت مەرگیشدا سەردەکەوێت. هەم لامارکی زانای سروشتی فەڕەنسیو هەم ئەراسمۆس داروینی دکتۆرو زانای بایەلۆجی ئینگلیزیو باپیرەی چارلز داروین، نەخشەی سەرەتایی تیورەی پەرەسەندنی رەگەزەکانیان وێنە کێشا و تیایدا هەریەکەیان بەشێوەی خۆی توانای بونەوەرەکانیان بۆ فێربوون، گۆڕانو خۆگونجاندن لەگەڵ هەلومەرجە تازەکانو گواستنەوەی خەسڵەتە بەدەستهاتووەکانیان بۆ نەوەکانیان، پێشبینی دەکرد.

شارستانیەتی رۆژئاوا لە سنوری سەدەی بیستویەکدا هێشتا بەها بۆ دیدی نادینی رۆشنگەری کە لەسەر بناغەی رەوتی بێ سنوری مرۆڤ بەرەو گەشەکردنی ئابوری، تازەگەری زانستیو پێشکەوتنی مرۆڤ دامەزراوە، دادەنێت (بە بڕوای هەندێکیش ئەم سەدەیە هەر لەو چوارچێوەیەدا دیلە). زانستە مرۆییەکانی سەردەمی هەنوکە کۆمەڵناسی، ئابوری سیاسی، دەرونناسی، مرۆڤناسی هەر هەمویان لەو تۆوانەوە پەرەیانسەندووە کە لە سەردەمی رۆشنگەریدا چێندران. ئەمڕۆکە پیاوانی دەوڵەت هێشتا بۆ پاساوهێنانەوە بۆ باوەڕی خۆیان بە بازاڕو ئەوەی کە هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی سودی شەخسی دواجار بەسودی هەموان تەواو دەبێت، دەگەڕێنەوە بۆ تێزەکانی ئادام سمیس.

لێرەوە لەژێر رۆشنایی ئەو شتانەی گوتران، دەبوو دژایەتیەکانو ئاڵۆزیەکانی زانستە مرۆییەکان بەوجۆرەی لەسەدەی هەژدەدا شکڵی وەرگرت، تێبگەین نەک لە ئاڵۆزی میراتەکەی. فەیلەسوفانی رۆشنگەری بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە «ئەفسانە»ی دۆگمی مەزهەبی لەبارەی مرۆڤەوەو جێگەکەی لە سروشتدا کە لەژێر فەرمانڕەوای خوداوەندایە وێرانکردووە و لەبری ئەمە زانینی زانستی راستەقینە کە پشتی بە راستیە بابەتیەکان بەستووە دامەزراندووە. بەمشێوەیە زۆرێک لە مێژوونوسان لەوانە گی، لەبەرئەوەی ئەم فەیلەسوفانە لەبیرکردنەوەی «ئەفسانە سازەوە» (MYTHOPOEIC) تێپەڕین و جوڵەیان لە «ئەفسانەوە بۆ عەقڵ» دەستپێکرد، ستایش دەکات.

بەڵام رەنگە راستر بێت بگوترێت فەیلەسوفانی رۆشنگەری ئەفسانەی زانستیان کە زۆرتر لەگەڵ سەردەمی پیشەسازیو تەکنەلۆژیادا گونجاو بوو، کردە جێگری ئەفسانەی مەزهەب. لەراستیدا نمونەکانی هەردوو ئەم ئەفسانەیە بەشێوەیەکی بەرچاو لێکدەچن. وەک کارل بکر ئەم مەسەلەیەی لە بەرهەمەکەی خۆیدا کە بەهوشیاریەوە ناوینا «شاری ئاسمانی فەیلەسوفانی سەدەی هەژدەهەم» کۆکردۆتەوە، تیوەری دۆخی سروشتی بەشێوەیەک کە لە مێژوونوسی تیوریدا بەهۆی فەیلەسوفانی رۆشنگەرییەوە بەرهەمهاتووە، لێکچونێکی سەرسوڕهێنەری لەگەڵ بەهەشتو کەوتنەخوارەوەی ئادەم لە دینی مەسیحیدا هەیە. بەهەمان شێوە تیورەی رۆشنگەری سەبارەت بە پێشکەوتنی بێ سنوری مرۆڤ، دەکرێت بە ریوایەتێکی زەمینی بڕوابوون بە بەهەشت دابنرێت. بیروڕاکانی پەیوەندیدار بە دڕندەی مەزنەوە «NOBLE SAVAGE» و پێشکەوتنو پەرەسەندن کە بونە جێگرەوەی فۆرمولەکانی مەزهەبی مەسیحی، بەرلەوەی «کۆمەڵێک ڕاستی» قاڵبدراوو نەگۆڕ بن، کۆمەڵێک چەمکی تیوریو رەمزینو پەیوەندیان بە تێڕوانینی لەپێشەوە پێناسکراو (پێشگریمانە) و تەنانەت دەکرێ بگوترێ پەیوەندیان بە مەسەلە دینیەکانەوە هەیە.

هێنانە ئارای ئەوەی کە فەیلەسوفانی رۆشنگەری زانستیان نەخستە بری ئەفسانە، بەڵکو ئەفسانەیەکی تازەیان خستەبری ئەفسانە کۆنەکە، بەمانای «ئابروبردنی» بزوتنەوەی رۆشنگەری نیە، بەڵکو بەو مانایەیە کە نابێت بەهای ناوی (FACE VALUE) بۆ بانگەشەکەی دابنێین، بەڵکو لەگەڵیاندا وەک پڕوپاگەندەیەکی کاریگەر هەڵسوکەوت بکەین، بۆ نمونە پەرەسەندنی ئابوری سیاسی لەبەرچاو بگرین. ئادام سمیس لە بەرهەمەکەی خۆیدا «سامانی نەتەوەکان» (١٧٧٦) رەخنە لە

سیاسەتی دێرینی «میرکانتالیزم»و پشتیوانی دەوڵەتە ئەوروپیەکان دەگرێت، حاڵەتێک کە بە بڕوای سمیس بوو بووە هۆی ئیفلیج بوونی بازرگانی، چونکە دەوڵەتەکان بۆ زیادکردنی دەرامەتەکانی خۆیان رویانکردە بڕیارە گومرگیەکان. ئادام سمیس هەروەها هێرش دەکاتە سەر ئەو باوەڕە دێرینە کە جەنگ بەرێگەی بەدەستهێنانی سامان دەزانێتو سودی سەقامگیر «VESTED INTEREST» کە بەهۆی پاراستنی پاوانکردنەکان بە زیانی بەرژەوەندی گشتی بەدەست دێت، مەحکومدەکات و رایدەگەیەنێت کە ئەگەر بەدروستی لە میکانیزمی بازاڕ بگەین، لەدور مەودادا بەقازانجی بەرژەوەندی گشتی دەبێت. لەژێر رۆشنایی ئەم بانگەشانەدا تێگەیشتن لەو خاڵە ئاسانتر دەبێت بۆچی گی ئابوری ئازادی سمیسی بە «مرۆڤانەتر»و »زانستی تر» لەو سیستەمە ئابوریانە دەزانێت کە سمیسو پەیڕەوانی هێرشیان دەکردە سەر.

بەڵام نابێت ئەو خاڵە گرنگە فەرامۆشبکەین کە ئابوری سیاسی سمیسی (یان کلاسیک) بەشێوەی جۆراوجۆر، لەوانە بە پێشنیاری ئازادکردنی هێزی کار (کە خۆی ناوی دەنا «هێزی کاری ئازاد») بۆ سەرمایەداری لە قۆناغی بەرهەمهێنانی پیشەسازیدا، بەهانەو پاساوی دەهێنایەوە. بەڵام خودی سمیس ئەوەندە راستگۆ بوو کە ئەو راستیە قبوڵبکات کە دابەشکردنی توندی کار کە پێداویستی بەرهەمهێنانی مۆدێرنە (نمونە سەرەکیەکەی بەرهەمهێنانی دەرزی بوو)، کرێکاری کردووە بە بونەوەرێک کە لەرووی زیهنیەوە ئیفلیجو وەک مەکینەیەکی کۆیلەئاسای لێکردووە. بەڵام ئەوەندە «مرۆڤ دۆست» نەبوو کە رێگەچارەیەک بۆ ئەم کێشەیە پێشنیاربکات. تیورەکانی ئابوریزانانی کلاسیک سەبارەت بە سودو زیانو «یاسا ئاسنیەکانی کرێکاران»، ئەمجۆرە دەستێوەردانەی لە میکانیزمەکانی بازاڕدا رەت دەکردەوە (ئەوان بڕوایانوابوو هەرجۆرە دەستێوەردانێک لە میکانیزمی ململانێ، لە بنەڕەتدا دەبێتە هۆی ناکارایی). بەمشێوەیە ئابوریزانانی لایەنگری ئابوری ئازاد، بەرگریان لە بێدادی سەرمایەداری لەژێر ناوی «یاسا سروشتیەکانی» هێزی بازاڕدا دەکرد. یاساگەلێک کە بە وتەی ئەدمۆند بۆرکی سیاسەتمەداری ئینگلیزی پیرۆز بوون، چونکە بە بەشێک لە «یاساکانی خودا» دەژمێرران.

ئەو زانستە کۆمەڵایەتیە تازەیەی بەهۆی فەیلەسوفانی سەردەمی رۆشنگەرییەوە بڵاوبونەوە، بەتوندی رەخنەیان لە تێڕوانینە مەسیحیەکان بۆ حکومەتی خوداو سیستەمی هیریدیانەو میراتگری فیودالی دەگرت. بەڵام (جگە لەهەندێک ئاوارتن وەک رۆسۆ) هیچ رەخنەیەکی وردیان لە کۆمەڵگای بەکارهێن (مەسرەفی) کە موڵکایەتی تایبەتیو بەرژەوەندیە فەردیەکانی پیرۆز دەکرد، پێشکەش نەکرد. سرودی ستایشکردنی رۆشنگەری لە «پێشکەوتن» لە زۆرێک لە بوارەکاندا نایەکسانیو ستەمی رژێمی پیشەسازیو مەسرەفی تازەی فەرامۆش دەکرد (بەو بەهانەیەی مەگەر هەموو شتێک بەرەو باشتر بوون نەدەڕۆی!) . بێ هۆ نیە رۆمانسییەکی وەک ویلیام بلیک بەو سۆزو حەماسەتەوە ئەو هەلومەرجەی مەحکوم دەکرد، کە بەسەر «کارخانە رەشو شەیتانیەکاندا» باڵادەستە و فەیلەسوفانی رۆشنگەری وەک بیکۆنو لۆکو نیوتنو ڤۆڵتێری وەک بلیمەتەکانی ئەهریمەن سیفەت کە پشتیوانی لەم سیستەمە دەکەن، بەشایەنی سەرزەنشتکردن دەزانێت. ماورین مەک نیل بەشێویەکی قابیلی قبوڵکردن ئەو مەسەلەیە دێنێتە پێشێ کە ئەراسمۆس داروینی پزیشکو پسپۆری پەروەردە، زاناو لە هەموو ئەمانەش گرنگتر فەیلەسوفی بەرجەستەی رۆشنگەری لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەدا، پڕسۆزترینو تامەزرۆترین ڕاگەیەنەری بەهاکانی کۆمەڵگای پیشەسازی تازە بووە.

سەرچاوە: